

Жантаев А.С., Исакбаева З.Т.

**САБАКТАРДА ЛОГИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАГЫ АҢГЕМЕ
ТҮЗҮҮ БИЛГИЧТИГИН ӨНҮКТҮРҮҮ**

Жантаев А.С., Исакбаева З.Т.

**РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ ЛОГИЧЕСКОЙ СВЯЗИ
РАССКАЗА НА ЗАНЯТИЯХ**

Макалада сүйлөө чеберчилигине үйрөтүүнүн маселелери каралат. Анда айтылган сунуштар эл алдына чыгып сүйлөөгө жайы үйрөнүп жаткандар үчүн баалуу.

Бардык адамдар чебер сүйлөй билүүсү керек. Бул мугалимге, артистке, адвокатка ж.б. коюлуучу кесиптик талаптардын бири. Негизи ар бир маданияттуу адам өз кеп-сөзүн тыкан, так уюштура билүүсү абзел. Келегей, түшүнүксүз сүйлөө окууну же жазууну билбеген өңдүү эле орчундуу мүчүлүштүк. Ушул маселеге байланыштуу окумуштуулар илгертен ойлорун ортого салып келишет. Орус окумуштуусу В.П.Морозов мындай дейт: “Сүйлөө жөндөмдүүлүгү – эң укмуштуу жана эң “адамдык” жөндөмдүүлүктөрдүн бири. Табияттын бул керемет тартуусун дайыма колдонуп көнүп калгандыктан, биз анын канчалык мыкты, татаал жана табышмактуу экендигин байкабай да калабыз. Адамда ой жаралат. Аны башкаларга бериш үчүн ал сөздөрдү айтат. Адамдын үнүнөн жаралган акустикалык толкундун анын ой-сезимдерин толук сактаган бойдон башка адамдын кулагына жетиши, ошол замат угуучу анын жашыруун маанисин жана мазмунун билиши, бардык ойлор жана сезимдер ага түшүнүктүү болуп калышы таң калыштуу эмеспи?! Бул кандайча ишке ашат?” [1.1.]. Чынында да чебер сүйлөй билүү, өз аңгемесин логикалык байланышта түзө алуу адамдарга тийиштүү эң зарыл билгичтиктердин бири. Сүйлөө чеберчилиги тууралуу адабияттардын бирин-де көркөм сүйлөө үчүн адамдын эркинин маанилүүлүгү белгилениптир: “Көркөм сүйлөө, кепти көркөм түзүү үчүн адамдын өзүнүн эрки да маанилүү. Өзүнүн алдына кебинин көркөмдүк деңгээлин өстүрүү максатын койгон, кеп ишмердүүлүгүн, анын ыкмаларын талыкпай үйрөнгөн адамда атайын көндүмдөр, тажрыйба пайда болот. Кепти көркөм түзүүгө машыгуу үчүн алгачкы этапта башкалардын жана өзүнүн кебине көңүл буруу, талдоо, кемчиликтерди табуу жана аларды жоюуга аракет кылуу жетиштүү” [2.1.]. Биз ушул сунушту кеңейтип, логикалык байланыштагы аңгеме түзүү билгичтигин өнүктүрүү үчүн бир катар рекомендацияларды берүүгө аракеттендик.

Жалпы билим берүүчү орто мектептин ортоңку жана жогорку класстарынын окуучу-

ларынын логикалык байланыштагы кеп түзүү билгичтигин калыптандырууну комплекстүү карай турган болсок, бул билгичтик жалпы билим берүүчү билгичтиктер менен көндүм-дөрдүн ар кыл структуралык топторуна табигый түрдө кирип кетерин белгилөөгө болот:

- окуу-уюштуруучу билгичтиктер тобуна (кыйла рационалдуу чечим табуу, окуу тапшырмасын аткаруунун жүрүшүн пландаштыруу билгичтиги);

- окуу-маалыматтык билгичтиктер тобуна (окуу китебинин, теманын мазмунун кайта айтып берүү, план, тезистер, конспект менен иштөө);

- окуу-коммуникациялык билгичтиктер тобуна (монологдук жана диалогдук кеп түзө билүү).

Логикалык байланыштагы аңгемени оозеки да, жазуу да жүзүндө түзүү билгичтиги өзгөчө жөндөмдүүлүктөрдү талап кылат. Мындай билгичтикке ээ болуу үчүн бир нече этаптан өтүү зарыл:

1) Өзүңүз айтмакчы болгон теманы, б.а. баяндалуучу материалдын бөтөнчөлүктөрүн билүү.

Кандай гана аңгемеде болбосун башкысы – мазмуну. Ошондуктан баарынан мурун сиз эмне айтмакчысыз, ошону мыкты билип алуу керек. Эгер даярдыгыңыз болбосо, эч кандай ыксыз кооз фразалар жана акылдуу сөздөр жардам бере албайт. Баяндалып жаткан тема боюнча билимдер канчалык көп болсо сиздин сөзүңүз ошончолук баалуу болору эсинизде болсун. Н.Г.Чернышевский айткандай, айтымдардын так эместиги жана чаташ-кандыгы ойлордун чаташкандыгын гана күбөлөндүрөт.

2) Аңгемени логикалуу жана аргумент-түү куруу.

3) Текстти туура жана жатык тил менен образдуу, так баяндоо.

Кептин түзүлүшү маанилүү рол ойнот. Сөздү кантип баштоону эртерээк ойлонуш-туруп алган оң: башкы суроону коюудан, же каралып жаткан теманын маанисин ачуудан, же ачык факт келтирүүдөн баштоого болот. Өз аңгеменизди бүтүп жатканда болсо аны жыйынтыктоо, жалпылоочу тыянак жасоо зарыл: “Мына ошентип...”, “Демек...”, “Жыйынтыктасак...”, “Жалпыласак...” ж.б.

Аңгеменин негизги мазмунун баяндоодо аны маанилик бөлүктөргө (пункттарга) бөлүү, о.э. ар бир бөлүктүн курамдык элементтерин (подпункттарын) ажыратуу, б.а. татаал планды колдонуу керек. Мында катаал ырааттуулукту сактоо, бир суроодон экинчисине так өтүү, айтылган ойлорду ишенимдүү далилдер жана конкреттүү мисалдар менен бекемдөө талап кылынат. Пландын баалуулугу аны түзүү үйрөнүлүп жаткан материалдын эң негизги мазмунун бөлүп көрсөтүүгө жана ырааттуу түрдө жазууга мүмкүндүк берет. Мунун аркасында аны кыйла терең түшүнүүгө, кыйла бекем эстеп калууга, о.э. оозеки жана жазуу кебинде андан ары баяндоо логикасына жетишилет.

Окуу ишинин ушул предмет аралык ыкмасына үйрөнүүгө “эстетиктер” көмөктөшөт. Аларды кабинетте стенд түрүндө жайгаштырууга болот:

1-алгоритм. Планды кантип түзүү керек:

1. Текстти окунуз (бүткүл материалды оюңузга көз алдыга келтириңиз).
2. Текстти бөлүктөргө бөлүңүз жана алардын ар биринин башкы оюн ажыратыңыз.
3. Бөлүктөргө тандап ат коюңуз, этиштерди зат атоочтор менен алмаштырыңыз.
4. Текстти экинчи ирет окуңуз жана башкы ойлордун баары камтылганбы, текшериниз.
5. Даяр болгон планды жазыңыз.
6. Планга коюлуучу талаптарды эсте тутуңуз:

а) план тексттин (теманын) мазмунун толук камтууга тийиш;

б) пландын бөлүктөрүнө (пункттарына) коюлган аттарда окшош формулалар кайталанбашы керек.

2-алгоритм. Татаал планды кантип түзүү керек:

1. Үйрөнүлүп жаткан материалды көңүл коюп окуңуз.
2. Аны негизги маанилик бөлүктөргө бөлүңүз жана аларга (пландын пункттарына) ат коюңуз.
3. Ар бир пункттун мазмунун маанилик бөлүктөргө бөлүңүз жана аларга (пландын подпункттарына) да ат коюңуз.
4. Пландын пункттары менен подпункттары биригишпей калган жокпу, аларда үйрөнүлүп жаткан материалдын негизги мазмуну толук чагылдыбы, текшериниз.

Чыгып сүйлөөгө жаңы үйрөнө баштаган адамга болжолдонгон чыгарманын, илимий иштин, баяндаманын, рефераттын, билдирүүнүн түзүлүшүн аныктоого адатта тексттер жазылуучу төмөнкүдөй бирдиктүү форма жардам берет. Бул ыкма “рокировка” деп аталат: талап кылынганга окшош проблема жана маалымат баяндалган текст алынат; андан конкреттүү, жеке пробле-

манын мазмунун чагылтуучу сөздөрдүн баары өчүрүлөт. Натыйжада автордун ойлорунун жүрүшү, ар кандай байланыштыруучу айкаштар жана сүйлөмдөр гана калат. Чыгып сүйлөөчү (же жазуучу) өз проблемасын кийирүүгө боло турган өзүнчөлүктүү үлгү (трафарет) келип чыгат. Бул ыкма ар түрдүү чыгып сүйлөөлөр үчүн тезистер катары гана колдонулбайт. Баарынан мурун ал материалды өз алдынча курууга үйрөтөт: үлгү канчалык универсалдуу болбосун, сиздин теманын спецификасы текстти кайра иштеп чыгууну талап кылат. Ошондуктан рокировка ыкмасын колдонуу бир топ чыгармачылыкты талап кылат.

Чыгып сүйлөөчү сөзгө ылайыктуу схема табылбай, материалды ырааттуу курууга болбой калган учур кездешүүсү мүмкүн. Мындай учурга төмөнкү ыкма сунушталат: Эмне? - эмне болду? Кайда? Качан? Ким? Кантип? Эмне үчүн? деген алты суроого ырааттуу (айрым майда-чүйдөсү менен) жооп берүүгө аракеттениңиз.

Бул суроолорго жооп берүү менен жетишээрлик байланыштуу жана ырааттуу аңгеме түзүүгө болот. Эгер маалыматты баяндоодон кийин бул аңгемеге кирбеген фактылар көп калып калса, бул процедураны да бир жолу кайталоого болот. Негизги фактыны коштогон кыйла конкреттүү фактылар менен окуяларды камтып, алты суроо системасын чексиз колдоно берүүгө болот.

Эстетик дегенибиз тексттин планы менен ага карата логикалык суроолор сымал көрүнүш. Алардын кошумча артыкчылыгы аларды өсүңүз түзүп отуруунун кереги жок, аларды сабактарда көп колдонуунун аркасында өзүлөрү эле эске жатталып калышат. Төмөндө адабият сабагында дайым колдонууга болуучу эстетиктердин үлгүлөрүн келтирели.

Акын-жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгын үйрөнүү үчүн эстетик:

1. Жашоо шарттарын, тарбиялануу мүнөзүн баяндап жазуу.
2. Көзкараштарын, дүйнөгаанымын мүнөздөө.
3. Абдан маанилүү чыгармаларын санап берүү, алардын замандаштары жана урпактар үчүн маанисин белгилөө.
4. Инсандык белгилерин, алар чыгармачылыкта жана чечкиндүү иш-аракеттеринде кандайча билингенин мүнөздөө.
5. Бул инсан жөнүндө өз пикирин билдирүү.

Көркөм чыгарманы баяндап жазуу:

1. Чыгарманын башкы оюн аныктоо.
2. Кайсы негизги каармандар жана алардын иш-аракеттери ошол башкы ойду ачышат.
3. Кандай кошумча көркөм каражаттар (эпизоддук кейипкерлер, портрет, пейзаж, интерңер, конфликт, коллизия ж.б.) башкы ойду ачуу максатында колдонулган.

4. Бул чыгарма сизге жалпысынан кандай таасир калтырды.

Мындай эстетиктерди ар кандай кырдаалга карата даярдап колдоно берүүгө болот.

Бирок кээде ийгиликтүү чыгып сүйлөө үчүн план да (өзүмдүк же даяр эстетик) жетишсиз болот. Угарманга (окурманга) жеткирүү зарыл болгон нерсени адегенде ойдо бышырып, анан өзүңүздүн келечек аңгемеңиздин негизги мазмунун кыска жана нуска формулалап алуу абзел. Муну жасоо менен сиз өз кебиңиздин тезистерин даярдаган болосуз. Тезистер дегенибиз – автор же чыгып сүйлөөчү өз чыгармасында же сөзүндө өнүктүрмөкчү, далилдемекчи, коргомокчу же төгүндөмөкчү болгон негизги маани-мазмундун, ойлордун жыйнактуу, кыска формулаланышы.

Биз мында кепти куруунун логикасы тууралуу айтып жаткандыктан, пландагы сундуу эле экинчи ой биринчисинен, үчүнчүсү экинчисинен агып чыгууга тийиш. Б.а. тезистер ички логика менен байланышып туруусу, айтымдын темасын жана негизги оюн ырааттуу ачуусу керек. Чыгарманын же сөздүн ар бир тезисине аргументтер (фактылар, шилтемелер, сандык маалыматтар ж.б.) тандап алып жана аларды баяндап, сиз берилген темага карата өзүңүздүн оозеки же жазуу жүзүндөгү кебиңиздин текстин алган болосуз.

Татаал эмес, бирок логика менен ачык-айкындыкты талап кылуучу тексттер үчүн башка ыкма да жарайт. Ал материалды айрым үзүндүлөрдөн жана абзацтардан куроо байланыштыруучу сөздөр жана айтымдар жоктугунан улам оор болгон учурда көмөктөшөт. Эмне кылууга болот? Мүмкүн болгон айтым-байламталарды өзүңүзгө жазып алып, сөздүк уюштурууну сунуштайбыз. Сиз алардан эч кур дегенде жетишиш-сексенди билүүңүз керек. Бул “сөздүкчө” сизге алгачкы убактарда керек болот, кийин тексттер менен көп иштеп көнүккөн соң мунун зарылдыгы өзүнөн өзү жок болуп калат. Ушундай айтым-байламталардан бир канча-сын мисалга келтирели: Бул жерде биз төмөнкүнү эске алганыбызды айта кетүү керек...; Башкасын айтпаганда да...; Мындан тышкары, төмөнкүнү баса белгилөө абдан маанилүү...; Буга карабастан...; Көрүнүп тургандай...; Өзүңүз күбө болгондой...; Жогоруда айтылгандардан байкалгандай...; Башка сөз менен айтканда...; Өтө кызык жана маанилүү жагдай төмөнкүдө...; Бирок, ошого карабастан...; Ырасын айтканда...; Эгерде жалпылап айтсак...; Бир аз чегинүү жасасак... ж.б.

Башкача да кырдаал жаралып калышы мүмкүн: өз ойлорунуздун формулалоо ишке ашат, бирок бул ашыкча созулган жана майда-

чүйдөсүнө чейин баяндалган болуп калат. Ал эми маалыматтын мазмунун кыска жана нуска берүү максаты аткарылбай калат. Буга үйрөнүү үчүн бир аз убакыт редактордун ролун аткарууга болот: колуңузда көлөмдүү текст бар, аны белгилүү бир өлчөмгө чейин кыскартуу зарыл, бирок окурман (угарман) эң башкысын баары бир билгидей жана түшүнгүдөй болсун. Мындай редакторлук иш өз оюңузду жыйнактуу жана компакттуу бере билүүгө гана көнүктүрбөстөн, кандай гана адабият менен болбосун иштөөгө да көндүрөт. Жазылган же басылган текстке көз жүгүртүп чыгып эле сиз маалыматтын башкы маанисин көзирмемде баамдап, оюңузда редактурга жасап чыгууга жетише аласыз.

Сөзүбүздүн акырында кеп логикасы, тагыраак – логикалык мыйзамдар тууралуу бир аз сөз кылабыз:

1. Окшоштук же бирдейлик мыйзамы, буга ылайык бир пикирдин чегинде айтылган ойдун предмети өзгөрүлбөй калууга тийиш. Окшоштук мыйзамы ой жүгүртүү процесинде предмет тууралуу бир билим башкасы менен алмашылбасын талап кылат. Бул мыйзам кептин, пикирдин ачык эместиги, конкрет эместиги өңдүү кемчилигине каршы багытталган.
2. Карама-каршылыктуулук мыйзамы, буга ылайык бир учурда эки айтым чындыктуу боло албайт, алардын бири предмет тууралуу бир нерсени бекемдесе, ал эми экинчиси ошол эле учурда ошол эле ойду танса.
3. Үчүнчүсүн жокко чыгаруу мыйзамы: эгер предмет тууралуу бири экинчисине карама-каршы келген эки пикир бар болсо, алардын ортосунан ошол эле мааниде чындыктуу болуучу пикир жаралбайт.
4. Жетишээрлик негиз мыйзамы, буга ылайык пикирди чындыктуу деп табуу үчүн өз көзкарашыңызды негиздешиңиз, коюлган жоболордун чындыктуулугун, айтымдардын ырааттуулугун жана аргументтүүлүгүн далилдешиңиз керек.

Жогоруда баяндалган сунуштар окуучуларга жана студенттерге, дегеле сүйлөө чеберчилигине кызыккандарга оозеки жана жазуу кебин көркөмдүү, түшүнүктүү, ынанымдуу курууга көмөк болот деп үмүт-төнөбүз.

Адабияттар:

1. Морозов В.П. Занимательная биоакустика. –Москва: 1987
2. Чолпонбаев А.К., Календерова Н.К. Сүйлөө чеберчилиги. –Бишкек: 2002